

بررسی وزن رباعیات حافظ

عراق رضا زیدی*

حافظ شیرازی در جهان شعر به عنوان شاعری غزلسرا و سراینده اشعار عرفانی شهرت فراوان دارد؛ و اگرچه خاقانی بیت زیر را در ستایش خود گفته است، لیکن به نظر می‌رسد این بیت برای استاد سخن حافظ شیرازی زیننده‌تر است:

نیست اقلیم سخن را بهتر از من پادشاه در جهان ملک سخنرانی مسلم شد مرا
عاشقان حافظ با دیوان او در موارد گوناگون فال می‌گیرند و با الهام از آن دست به عمل می‌زنند. ماجرای تفأل به حافظ در همه جا مشهور است؛ حتی یک فیلم هندی به نام «مُغَلِ اعظم»، تفأل به دیوان حافظ در هند را به تصویر کشیده است. این فیلم درباره ماجرای عشق جهانگیر شاه به یکی از کنیزان پدرش، اکبر شاه، به نام «انارکلی^۱» است. می‌گویند جهانگیر شاه در اثر عشق شدید به آن کنیز دیوانه می‌شود. چون این خبر به انار کلی می‌رسد و گرمی آتش عشق جهانگیر شاه را در سینه خود احساس می‌کند، برای دانستن احوال جهانگیر شاه از دیوان حافظ فال می‌گیرد و این بیت می‌آید:

دل می‌رود ز دستم صاحب‌دلان خدارا دردا که راز پنهان خواهد شد آشکارا
تا به حال چنین بوده است که چشم عیان و نهان همه ادبا و شعرا و منتقدین فقط به غزل حافظ دوخته شده و به رباعی‌های او کمتر پرداخته شده است.

*- استاد فارسی جامعه ملیه اسلامی، دهلی‌نو.

درباره پیدایش رباعی برخی معتقدند، اول شاعری که رباعی گفت رودکی بود. چنین مشهور است که یکی از کودکان کوچ که با گوی بازی می‌کرد، جمله‌ای به این صورت بیان کرده بود:

غلطان غلطان همی رود تا بن گو

رودکی این جمله را شنید و درباره وزن آن، «مفعولن فاعلن مفاعیلن فع»، اندیشید و دریافت که این وزن برای سرودن شعر خوب است. و با استفاده از آن دوبیتی‌هایی سرود و آن را رباعی نام کرد.

هر رباعی چهار مصرع دارد و در یکی از بیست و چهار اوزان از بحر هزج سروده می‌شود و تنها صنف از شعر است که وزن خاص برای خود دارد. لازم نیست هر چهار مصرع رباعی وزن متشابه داشته باشد. و می‌شود که وزن هر مصرع با مصرع‌های دیگر متفاوت باشد. در مورد نام وزن رباعی میان اهل عروض اختلاف وجود دارد، ولی درباره ارکان رباعی هیچ اختلافی نیست. به طور کلی رباعی در بحر هزج مثنی سروده می‌شود. بدین ترتیب هر مصرع چهار جزو دارد؛ جزو اول صدر یا ابتدا، جزو دوم حشو، جزو سوم حشو، و جزو چهارم عروض یا ضرب نام دارد. برای ساختن رکن رباعی، عروضیان قاعده‌ای ساخته‌اند و آن اینکه «وتد پی وتد و سبب پی سبب»؛ یعنی اگر رکن بر وتد مجموع یا مفروق تمام شود، رکن دیگر هم از وتد آغاز می‌شود. می‌دانیم که هر مصرع رباعی از مفعول یا مفعولن شروع می‌شود. حال اگر رکن اول مفعول شود «عول» و تد مفروق است و بنابراین رکن دوم از «مفا» یعنی وتد مجموع آغاز می‌شود و این رکن یا مفاعیل، یا مفاعلن و یا مفاعیلن خواهد شد. و بنابراین رکن چهارم فعل، فعول، فع یا فاع می‌آید. و اگر رکن اول مفعولن باشد، رکن دوم با «فا» یا «مف» یعنی از سبب خفیف آغاز می‌شود و این رکن فاعلن، یا مفعول و یا مفعولن خواهد شد. به طور مثال به رباعی زیر از رودکی توجه کنید:

جایی که گذرگاه دل محزون است آن جا دو هزار نیزه بالا خون است
لیلی صفتان ز حال ما بی خبرند مجنون داند که حال مجنون چون است

وزن مصرع اول «مفعول مفاعیل مفاعیلن فاع» است و نام وزن آن، بحر هزج مثنیٰ اُخرب، مکفوف، سالم، ازل (در المعجم) و اُخرب، مکفوف، مکفوف، ازل مخنق (در معیارالشعار) است. وزن مصرع دوم «مفعول مفاعیلن مفاعیلن فاع» و نام وزن آن اُخرب، مقبوض، سالم، ازل (در المعجم) و اُخرب، مقبوض، مکفوف، ازل مخنق (در معیارالشعار) است. وزن مصرع سوم «مفعول مفاعیلن مفاعیلن فاعول» و نام وزن آن، اُخرب، مقبوض، مکفوف، اهتم (در المعجم) و اُخرب مقبوض، مکفوف، ازل (در معیارالشعار) است. وزن مصرع چهارم «مفعولن فاعیلن مفاعیلن فاع» و نام وزن اُخرب، اشتر، سالم ازل (در المعجم) و اُخرب، مقبوض مخنق، مکفوف، ازل مخنق (در معیارالشعار) است. چنانکه مشاهده می‌شود، رودکی در رباعی فوق، هر مصرع را در وزنی متفاوت با سه مصرع دیگر آورده است.

اگرچه حافظ به عنوان غزلسرای فارسی شناخته می‌شود و غزلیات او محبوبترین جایگاه را در جهان شعر فارسی دارد، با این حال جای تأسف است که برخی در برابر رباعیات این شاعر رعایت انصاف را نکرده و ارزش رباعیات وی را نادیده گرفته‌اند. چنانکه در مجموعه‌ای به نام گلستان رباعی که به کوشش نساء حمزه‌زاده فراهم آمده است، علاوه بر رباعی‌های خیّام، رباعی‌های هفده شاعر دیگر اعم از شاعران معروف و غیرمعروف، نیز آورده شده است، ولی ذکری از رباعیات حافظ در آن نرفته است. شمار رباعیاتی که در کتاب مزبور آمده به این قرار است:

رودکی، هجده (۱۸)، عنصری، نه (۹)، ابوسعید ابوالخیر، هفده (۱۷)، قطران تبریزی، پنج (۵)، مسعود سعد سلمان، نه (۹)، خیّام، هفتاد و چهار (۷۴) عین القضاة، یازده (۱۱)، عطّار نیشابوری، نوزده (۱۹)، اوحدالدین کرمانی، شش (۶)، بابا افضل کاشانی، هجده (۱۸)، مولوی، شانزده (۱۶)، سعدی، شانزده (۱۶) و ابن یمن، ده (۱۰).

فراهم آورنده این رباعی‌ها نه تنها رباعیات حافظ شیرازی را فراموش کرده، بلکه توجه نداشته است که شهرت مسعود سعد سلمان و خاقانی در قصیده سرایی و شهرت نظامی، سنایی، عطّار و مولوی در مثنوی سرایی است و سعدی هم به عنوان رباعی‌گو معروف نیست. با وجود این، رباعیات همه این شاعران و حتی دوبیتی‌های بابا طاهر در گلستان رباعی گنجانده شده و در مقابل حتی یک رباعی از حافظ که برترین غزلسرای فارسی به شمار می‌رود، در این مجموعه جایی ندارد.

هنگامی که متوجه شدم نسبت به رباعیات حافظ بی‌انصافی شده است، تصمیم گرفتم مقاله کوچکی درباره رباعیات حافظ بنویسم.

حافظ حدود صد رباعی سروده است که متأسفانه تاکنون همه این رباعیات در یک نسخه کامل گردآوری نشده است (ان شاء الله این کار در آینده انجام گیرد). اینجانب چند نسخه از دیوان حافظ را مطالعه کرده و دریافتم که نسخه قدسی سی و نه (۳۹) و نسخه قزوینی و دکتر قاسم غنی چهل و دو (۴۲) رباعی دارد و اینکه هفده رباعی نسخه اخیر با آنچه در نسخه قدسی آمده متفاوت است. همچنین در نسخه نولکشور هفتاد و شش (۷۶) رباعی آمده است که تنها بیست و پنج (۲۵) رباعی آن با نسخه قزوینی و غنی و سی و هفت (۳۷) رباعی آن با نسخه قدسی مشترک است. در نسخه خطی متعلق به دکتر ربیحانه خاتون نیز که حدود سال ۱۰۵۵ هـ به قلم عبدالغنی کاتب نوشته شده است، یکصد و چهار رباعی وجود دارد که سی و چهار رباعی آن در نسخه‌های بالا موجود نیست. البته رباعیات حافظ از کیفیت بالاتری نسبت به غزلیات او برخوردار نیستند، اما به عنوان رباعی، سروده‌های قابل توجهی هستند؛ چرا که همه شرایط لازم برای سرودن رباعی در آنها مراعات شده است.

از مطالعه رباعیات حافظ می‌فهمیم که او در رباعیات خود از همه اوزان رباعی استفاده کرده و گاه در یک رباعی، هر مصرع را به وزن جداگانه سروده که این دلیل در

اثبات مهارت او در عروض کافی است. به طور مثال یکی از رباعیات او آورده می شود:

مصراع های رباعی	وزن	المعجم	معیار الاشعار
در آرزوی بوس و کنارت مُردم	مفعول مفاعیل مفاعیلن فع	اخر ب مكفوف سالم ابتر	اخر ب مكفوف مكفوف مجبوب مخنق
وز حسرت لعلِ ابدارت مُردم	مفعولُ مفاعِلن مفاعیلن فع	اخر ب مقبوض سالم ابتر	اخر ب مقبوض مكفوف مجبوب مخنق
قصه نكنم دراز کوتاه كنم	مفعول مفاعِلن مفاعیل فعل	اخر ب مقبوض مكفوف مجبوب	اخر ب مقبوض مكفوف مجبوب
بازا باز آکز انتظارت مردم	مفعولن فاعِلن مفاعیلن فع	اخرم اشتر سالم ابتر	اخر ب مقبوض مخنق مكفوف مجبوب مخنق

علاوه بر چهار وزن فوق که در یک رباعی وجود دارد اوزانی که حافظ برای سرودن رباعی استفاده کرده، آورده می شود:

مصراع های رباعی	وزن	المعجم	معیار الاشعار
كس بالِ پُر خنده ندید دست مرا	مفعول مفاعیلُ مفاعیلُ فعل	اخر ب مكفوف مكفوف مجبوب	اخر ب مكفوف مكفوف مجبوب
گفتم كه لب ت گفت لبم آب حیات	مفعولُ مفاعیلُ مفاعیلُ فعول	اخر ب مكفوف مكفوف اهتم	اخر ب مكفوف مكفوف ازل مجبوب
از چرخ به هرگونه همی دار امید	مفعول مفاعیلُ مفاعیلن فاع	اخر ب مكفوف سالم ازل	اخر ب مكفوف مكفوف ازل مخنق

وز گردش روزگار می لرز چو بید	مفعول مفاعِلن مفاعیل فعول	اخر ب مقبوض مكفوف اهتم	اخر ب مقبوض مكفوف ازل
روزی كه فراق از تو دورم سازد	مفعولُ مفاعیلن مفعولن فع	اخر ب سالم مخنق ابتر	اخر ب مكفوف مكفوف مخنق مجبوب مخنق
مردی ز كنده در خیبر پرس	مفعولُ مفاعِلن مفاعیلن فاع	اخر ب مقبوض سالم ازل	اخر ب مقبوض مكفوف ازل مخنق
می ترسیدم كز تو شوم روزی دور	مفعولن مفعولُ مفاعیلن فاع	اخرم اخر ب سالم ازل	اخر ب مكفوف مخنق مكفوف مخنق ازل مخنق
گل را دیدم نشسته بر تخت شهی	مفعولن فاعِلن مفاعیل فعل	اخرم اشتر مكفوف مجبوب	اخر ب مقبوض مخنق مكفوف مجبوب
فارغ دل آن كسی كه مانند حباب	مفعولن فاعِلن مفاعیل فعول	اخرم اشتر مكفوف اهتم	اخر ب مقبوض مخنق مكفوف ازل
گفتا بشنو راستی ار مرد ره می	مفعولن مفعول مفاعیل فعل	اخرم اخر ب مكفوف مجبوب	اخر ب مكفوف مخنق مكفوف مجبوب
تا بستانی كام جهان از لب جام	مفعولن مفعول مفاعیلن فاع	اخرم اخر ب سالم ازل	اخر ب مكفوف مخنق مكفوف مخنق ازل مخنق

از آنچه آوردیم پیداست که حافظ، رباعیات خود را در پانزده وزن آورده است. البته ممکن است شمار اوزان رباعیات او بیش از این باشد. به هر ترتیب کیفیت رباعی‌های حافظ نشان می‌دهد که حافظ رباعی سرایی را دوست داشته است و در رباعی‌های خود نه تنها از مضامین رباعیاتی که از دوره رودکی و خیّام و بعد رایج بوده استفاده کرده، بلکه مضامین مربوط به عصر خویش را هم در رباعیات خود جای داده است. در پایان بایست نتیجه گرفت که حافظ در رباعی سرایی نیز همچون غزل سرایی یکتای روزگار خود بوده، و از بزرگان ادب فارسی به شمار می‌رود.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی